

Д.М. Лебядзевіч (Гродна)

ФАРСІМОЎНАЯ ПЕРСІДСКАЯ ПАЭЗІЯ (ДА ПЫТАННЯ МЕТРЫЧНЫХ І ЖАНРАВЫХ ФОРМ)

У гісторыі сусветнай літаратуры і культуры класічнай персідскай паэзіі належыць асаблівае, а ў многім, і вызначальвае месца. Персідская мова на працягу шасці стагоддзяў дала сярэднявечнаму свету высокія ўзоры фарсімоўнай паэзіі, якая прэзентавала сусветнай цывілізацыі яркую, шматгранную і самавітую літаратуру, зорка якой, прабіўшы цемру стагоддзяў, свеціць нам ва ўсім сваім шматкаляровым бляску і сёння.

Персідская фарсімоўная паэзія складае аснову іранскага Рэнэсансу, які ўзнік у Іране і ў Сярэдняй Азіі ў 10–15 стст. Мова «фарсі» (персідская) з’яўляецца наватарскай моваю. Літаратура на гэтай мове ўзнікла ў 9 ст., пасля таго як у Іране і ў Сярэдняй Азіі ў выніку панавання Арабскага халіфата з’явілася новая рэлігія – іслам. Нягледзячы на тое, што ўся іранская культура была прасякнута ідэямі новай рэлігіі, у класічнай іранскай паэзіі 10–15 стст. адбывалася своеасаблівае адраджэнне старажытнай даісламскай традыцыі, узнікаў цудоўнейшы сінтэз старых і новых ідэй, матываў і вобразаў. Культурнай спадчынай для класікаў на фарсі была іранская антычная традыцыя – вусная народна-паэтычная творчасць, што бярэ пачатак з “бібліі” іранскіх народаў Авесты. Гуманістычная ідэя падымаецца ў класічнай іранскай паэзіі на новую ступень, знаходзіць новыя формы ў паэтычным слове, бо тое, што ў антычнай традыцыі праявілася толькі ў “зародку, прыняло ў класічнай паэзіі разгорнутую форму. Зародкі жанравых форм зліліся ў асноўныя жанры паэзіі з іх

разнавіднасцямі, захаваўшы разам з тым, у перапрацаваным выглядзе многія элементы антычнай традыцыі” [1, с. 132].

Персідская літаратура пастаянна звярталася да фальклорных і прамоўніцкіх жанраў, дзе чэрпала ідэі, сюжэты, вобразы, жанры і прыёмы. Менавіта фальклорныя творы, сцвярджае В.Б. Нікіціна, “служылі базай для афармлення і развіцця ўласна-мастацкай славеснай творчасці ў пісьмовай паэзіі і прозе, прамоўніцкае майстэрства – для развіцця літаратуры светапогляднага сінкрэтызму” [2, с. 9], што асабліва выявілася ў жанры класічнай дыдактычнай паэмы, дзе арганічна спалучыліся літаратурна-мастацкія і навуковыя, філасофскія і сацыяльна-палітычныя, эстэтычныя і рэлігійныя элементы.

Новая персідская літаратура, абапіраючыся на свае даісламскія мастацкія традыцыі, у той жа час ўвабрала ў сябе шмат чаго і ад літаратуры арабскай. Запазычваецца арабская сістэма жанраў і паэтыка, арабская лексіка, выкарыстоўваецца арабская графічная сістэма пісьма, арабскі алфавіт. Аднак, нягледзячы на гэта, паэтыка фарсімоўнай літаратуры становіцца кананізаванай, асабліва ў распрацоўцы тэарэтычных асноў верша, таму, як адзначае вядомы рускі арыенталіст XX стагоддзя І.С. Брагінскі, “склалася строгая паэтычная сістэма па трох раздзелах: аруз – метрыка, кафія – рыфма, бадзі – паэтычныя тropy і фігуры” [1, с. 133].

Асаблівага развіцця дасягнула эстэтыка гераічнага маснаві тыпу “Шах-намэ” і эстэтыка такіх малых форм, як рубаі, бейт, фард (аднарадкоўе), прытча, афарызм, разгорнутая загадка (лугз), тэнцона (муназара).

Паступова мова фарсі выходзіць за межы іранскіх народаў. Ужо ў канцы 10 ст. на ёй пішуць цюркі ў Сярэдняй Азіі, у 11 ст. ёю карыстаюцца ў Азербайджане, у 13 ст. на гэтай мове з’яўляецца паэзія ў Індыі, у 13–14 стст. фарсі пранікае ў Малую Азію (Турцыю). Мова фарсі з’яўляецца мовай навукі і мастацкай літаратуры ў курдаў, узбекаў, туркменаў.

І так, у 13–14 стст. ва ўсім мусульманскім Усходзе ўзнікае вялікі асяродак фарсімоўнай літаратуры, з якой ў 14–15 стст. выдзяляюцца самастойныя цюркамоўныя літаратуры: узбекская, азербайджанская, турэцкая і інш. А ў 16 ст. у выніку палітычнага і рэлігійнага разладу паміж Іранам і Бухарскім ханствам адбыўся падзел на самастойнае існаванне іранцаў і таджыкаў. У фарсімоўнай літаратуры адбываецца дыферэнцыяцыя. Яна дзеліцца на літаратуру таджыцкую (Сярэдняя Азія), персідскую (Іран), затым літаратуру паўночнай Індыі і пазней афганскую (на мове кабулі, роднаснай фарсі). Але першапачаткова (з 9 па 15 стст.) літаратура на фарсі была агульнай для ўсіх гэтых краін. Гэтыя два адгалінаванні іранцаў адыгралі вялікую ролю ў стварэнні фарсімоўнай паэзіі 9–15 стст., якая атрымала назву класічнай і зрабіла вялікі ўклад у сусветную літаратуру.

Яшчэ Гётэ сказаў аб іранскіх народах: «Яны назвалі вялікімі пяць паэтаў, тады калі сярод іншых, забракаваных імі, многія будуць лепшымі

за мяне» [3, с. 6]. Вось гэтыя пяць паэтаў фарсімоўнага Усходу – Рудакі, Фірдаусі, Нізамі, Саадзі, Хафіз, у творчасці якіх у класічнай форме і адлюстраваліся ўсе лепшыя дасягненні таджыкско-персідскай літаратуры. А побач з імі цэлае сузор’е іншых, не менш цудоўных і значных аўтараў: Ібн-Сіна, Гургані, Амар Хаям, Румі, Дэхлеві, Хагані, Джамі, Бабур, Фізулі і інш.

Асноўныя жанры персідскай класічнай паэзіі сфарміраваліся ў творчасці яе родапачынальніка Рудакі, у паэтычнай спадчыне якога мы знойдзем рубаі, урачыстую касыду, дыдактычнае маснаві, жанр кыт’а і газелі. Па сутнасці, “Адам паэтаў” фарсімоўнага Усходу акрэсліў для будучых вершатворцаў вядучыя праблемна-тэматычныя матывы: панегірычную прыдворную лірыку, анакрэантычную паэзію і філасофскую лірыку.

Паэзія на фарсі вызначаецца дзвюма рысамі: метрам, які заснаваны на колькасці і даўжыні складоў, і рыфмай. З арабамоўнай літаратуры Халіфата была запазычана сістэма верша «аруз» – квантытатыўнае метрычнае вершаскладанне, якое заснавана на чаргаванні доўгіх і кароткіх складоў. Адзінка верша – бейт (дзверш, вершаванае двухрадкоўе), што распадаецца на два паўвершы з аднолькавай колькасцю складоў ад 10 да 14 у кожным. Звычайна яны звязаны адной думкай, а іншы раз нават і фармальна (прыёмам паралелізма, сіметрыяй вобразаў і г.д.). Рыфмуюцца канцы кожнага двверша. Часам яны могуць групавацца ў пары, тады рыфма звязвае не дввершы, а паўвершы, але пры гэтым двверш мае іншую форму. Эпічная паэзія мае персідскае паходжанне, а лірычная – узыходзіць да арабскай традыцыі. Сістэма жанраў строга рэгламентавана і вызначана: у кожнага жанра – свой змест і свая форма.

Арабская літаратурная традыцыя аказала прыкметны ўплыў на такія лірычныя жанры фарсімоўнай паэзіі, як касыда, газель і кыт’а.

Касыда – гэта «мэтавы» верш панегірычнага, элегічнага, сатырычнага, рэлігійнага зместу (часцей за ўсё – урачыстая ода ў гонар манарха, дзяржаўнага дзеяча); налічвае не менш 15 бейтаў. Для касыды характэрна адпаведная кампазіцыйная структура: уступ – насіб (звычайна не звязаны з асноўным зместам: тут даецца апісанне прыроды, ці асабістых перажыванняў паэта, могуць быць і любоўна-анакрэантычныя матывы), затым ідзе галоўная частка (праслаўленне асобы, якой прысвечана касыда) і ў заключнай частцы – праслаўленне алаха. Схema рыфмоўкі – манарым (верш з адной скразной рыфмай) аа (у першым бейце) ва, са і г.д.

Газель – асноўная форма персідскай лірыкі, часцей любоўнага зместу (з гімнам віну, каханню, радасцям жыцця), парой містычнага і геданістычна-анакрэантычнага характару; схema рыфмоўкі такая ж, што і ў касыдзе: аа, ва, са. Многія даследчыкі сцвярджаюць, што газель узнікла з “насіба касыды” [4, с. 109]. Газель – любімы жанр Рудакі, Фірдаусі, Саадзі, Хафіза і многіх іншых паэтаў персідскай літаратуры. Прыкладна з 12 ста-

годдзя паэты Персіі ўключалі ў мастацкую тканіну газелі свой тахалус (псеўданім аўтара), які звычайна змяшчалі напрыканцы твора:

Хвала поэзии Хафиза, она – познание божества.

За светлый дух, за прелесть речи везде его благодарят! [5, с. 358].

Кыт'а – урывак, фрагмент маральна-філасофскага характару з павучальным зместам; найменш рэгламентаваны па сваім змесце; схема рыфмоўкі, што і ў касыдзе, але без сумежнай рыфмы ў першым бейце: ва, са, да і г.д. Персідская кыт'а – камерны жанр, які паэты выкарыстоўвалі ў самым разнастайных мэтах і сітуацыях. Так, у форме кыт'а можна было скласці прашэнне, напісаць заяву, прызначыць спатканне, прызнацца ў каханні, папрасіць прабачэння, прамовіць застольны тост. Характэрным у гэтым сэнсе прыклад майстэрскай версіфікацыі кыт'а ў творчасці Джамі:

Я не сравню с небесною луной

Лицо земной луны – моей любимой,

Гляжу я на лицо луны земной,

Оно милей небесной несравнимо [5, с. 427].

Разам з тым, на ранніх этапах развіцця персідскай фарсімоўнай паэзіі з'явіліся і свае самастойныя формы. Гэта маснаві і рубай. Маснаві — паэма, «чарада двувершаў» з парнай рыфмай (аа, вв, сс і г.д.); гэта іранская форма для вялікага твора дыдактычнага ці эпічнага зместу; асноўны памер – мутакарыб (старажытны вершаваны памер іранскага эпасу, у кожным паўвершы – 10–12 складоў); разнавіднасць маснаві: філасофска-дыдактычная паэма, любоўна-рамантычная паэма, гераічная паэма.

Жанр маснаві ў персідскай паэзіі багаты на такія яркія і самабытныя творчыя індывідуальнасці, як Фірдаусі, Нізамі, Гургані, Румі, Саадзі і інш. Так, «Шах-намэ» Фірдаусі – гэта адна з самых вялікіх паэм у сусветнай літаратуры. Паэма налічвае каля 60 тысяч бейтаў і па сваім аб'ёме ў некалькі разоў перавышае «Іліяду» і «Адысею» Гамера, узятых разам. У «Шах-намэ» адлюстравалася ўся эпопея чалавецтва, якая канкрэтызавана праз гісторыю Ірана, пачынаючы ад першых міфічных цароў і да канца эпохі Сасанідаў (7 ст.). Гераічныя і рамантычныя сюжэты «Шах-намэ» пазней сталі распрацоўвацца ў жанры маснаві.

Рубай – чатырохрадкоўе, паэтычны афарызм – сентэнцыя філасофскага ці любоўнага зместу; жанр старажытны, чыста іранскі, даісламскі, вытокі ідуць з фальклору; схема рыфмоўкі: а а в а радзей – а а а а. Ва ўсім свеце праслаўлены вучоны і паэт Амар Хаям, які свае вершы пісаў толькі ў форме рубай:

А мэта усяго тварэння – мы,

Вачэй спазнання азарэнне – мы,

Круг свету гэтага, нібы пярсцёнак,

Дзе лепшы камень без сумнення – мы [6, с. 15].

Драматычныя жанры ў фарсімоўнай літаратуры адсутнічаюць. Проза ў параўнанні з паэзіяй была развіта вельмі слаба, і прадстаўлена яна

гераічнымі і рыцарскімі раманами, казкамі, анекдотамі, біяграфіямі, мемуарамі, перапіскай, творами павучальнага характару.

Прыкметную ролю ў жанравым узбагачэнні персідскай паэзіі адыгралі такія традыцыйныя кананічныя вобразы, метафары і сімвалы, як Рустам, Фархад, Лейлі, Меджнун, Шырын, Іскандэр, Бустан, Гулістан, Ахрыман, Чаша Джамшыда, а таксама некаторыя эпізоды і вобразы з Карана. Звернем увагу на самыя істотныя. Так, Рустам – легендарны асілак, герой эпічных паданняў старажытных іранцаў, галоўны герой паэмы Фірдаусі “Шах-намэ” – сімвал мужнасці і мудрасці. Лейлі і Меджнун – героі ўсходняй легенды, каханне якіх скончылася трагічнай гібеллю абодвух. Героі сталі сімвалам закаханых. У літаратуры Старажытнага Усходу створаны цэлы шэраг паэм, прысвечаных Лейлі і Меджнуну. Вобраз хворага любоўю пакутніка (Меджнуна) стане традыцыйным у класічнай рамантачнай паэме ўсходняга Рэнэсансу ў Нізамі, Руставелі, Джамі, Наваі, Фізулі і іншых паэтаў. Пад імем Іскандэра ў народную эпічную традыцыю Старажытнага Усходу ўвайшоў Аляксандр Македонскі. У іранскай традыцыі Іскандэр паказваўся то як узурпатар, які нішчыць свяшчэнную Авесту, то як нашчадак прэстола шаха, ідэальны цар. Іскандэру былі прысвечаны такія славутыя творы, як «Шах-намэ» Фірдаусі, «Іскандэр-намэ» Нізамі, «Вал Іскандэра» Наваі. Так, у адной з частак паэмы Фірдаусі «Шах-намэ» апісваюцца падзеі паўлегендарнага, паўгістарычнага характару, дзе паказваецца цараванне Дараба (персідскага цара Дарыя) і Іскандэра, які прыходзіць у Іран. Апавядаецца пра яго паходы ў Індыю, дзе ён сустракаецца з брахманами, будзе вал для аховы краіны ад чужаземных ворагаў.

У асноўным у творах літаратуры Сярэднявечча і Старажытнага Усходу Іскандэр выступае ў ролі храбрага і добрага вціязя, у якога толькі моцны і непераможны праціўнік – ранняя і няўмольная смерць:

Взяли прах; на весы горсткой малой он пал.

Этот вес с весом камня нежданно совпал.

Мир лишь прах. Царь смущен был столь явным примером.

Станет прахом и то, что звалось Искандером [7, с. 706].

Гэтыя радкі Нізамі перадаюць трагічную тэму паданняў пра Аляксандра Вялікага ў сярэднявечнай літаратуры Старажытнага Усходу. Бустан – плодowy сад. Гулістан – сад ружаў, кветнік, ружоўнік. Гэта сімвал росквіту дзяржавы. “Бустан” і “Гулістан” – назва аднайменных зборнікаў паэта Саадзі. “Бустан” – дыдактычная паэма ў вершах, якая насычана маральна-філасофскімі сентэнцыямі на адпаведную тэму. “Гулістан” – зборнік прытчаў-апавяданняў, напісаных у вершах і прозе.

Паэма (маснаві) ці цыкл паэм звычайна складалі адну рукапісную кнігу – “намэ”. Эпічныя паэмы, а дакладней – цыкл з пяці паэм, аб’ядноўваліся ў “Хамсэ” (“Пецярыцу”). Так, вяршыняй паэзіі на Усходзе лічыцца “Хамсэ” Нізамі з пяці паэм: “Скарбонка тайн”, “Хасроў і Шырын”, “Лейлі і Меджнун”, “Сем прыгажунь”, “Іскандэр-намэ” – своеасаблівы

эпічны цыкл, які вызначаецца кампазіцыйнай стройнасцю, ідэйна-мастацкім адзінствам, складанымі і глыбокімі філасофскімі праблемамі гуманістычнага і агульначалавечага зместу. Зборнік лірычных твораў аднаго аўтара называлі “дзіван”, вершы ў якім размяшчаліся па жанрах у адпаведнай паслядоўнасці (касыды, газелі, рубаі, кыт’а, бейты). “Тазкіра” была паэтычнай анталогіяй, зборнікам лірыкі розных аўтараў з дадаткам кароткіх біяграфічных звестак пра кожнага паэта. Зачастую гэтыя біяграфіі насілі легендарны характар, але яны з’яўляюцца асноўнымі біяграфічнымі і літаратурнымі крыніцамі пра паэтаў Старажытнага Усходу да нашага часу. Крыху пазней з’явіліся зборы твораў аднаго аўтара – “куліет”, якія змяшчалі як лірычныя, так і эпічныя яго творы. Пасля з’яўлення “Хамсэ” Нізамі шырокую папулярнасць у класічнай персідскай паэзіі набыў прыём “паэтычнага адказу” (“назірэ”) як на ўвесь твор “Пецярыцы”, так і на асобныя яго часткі. Гэтыя “адказы” складаліся з паэм, у якіх захоўваліся амаль усе асноўныя персанажы і сюжэтныя лініі з твораў папярэднікаў.

Вялікая ўвага ў фарсімоўнай паэзіі надавалася ўнутранай паэтычнай форме, удасканаленню мастацкай апрацоўкі верша, таму ў таджыкска-персідскай паэзіі кожны паэтычны твор павінен быў мець выразную сэнсавую і мастацкую дамінанту, названую «нукта». Глыбокая, змястоўная «нукта» абавязкова патрабавала выкарыстання старажытнаўсходніх фігур-тропаў. Усе тропы былі падначалены ідэі, думкам паэта. Пачуццё тут заўсёды знаходзіцца пад кантролем розуму. Паэтычны твор звычайна патрабаваў «расшыфроўкі», тлумачэння, разгадкі, каб зразумець яго глыбінны і ўнутраны сэнс.

Старажытнаўсходні паэт выказваў свае думкі інакш, чым паэт заходнееўрапейскі. Менавіта па гэтай для стылю ўсходніх паэтаў характэрны арнаменталізм і празмерныя стылістычныя ўпрыгожванні, выкарыстанне і насаджэнне паралелізмаў і гіпербал, антытэз і разгорнутых параўнанняў, традыцыйных метафарычных вобразаў-сімвалаў, складаных эпітэтаў. Так, своеасаблівую ролю сімвалаў ігралі птушкі. Кожны, хто знаёмы з персідскай паэзіяй, ведае пра салаўя, які нудзіцца аб ружы. На мове сімвалаў гэта душа, якая тужыць аб вечнай прыгажосці; салавей безупынна ўхваляе ружу, жаліцца на пакуты, пераносіць боль ад калючак. Сокал альбо белы ястраб стаў любімым сімвалам паэта Румі. Ён часта гаворыць пра душу як пра сокала, які ў выгнанні сярод варон. Голуб пастаянна шукае дарогу да сваёй каханай. Бусел увесь час набожна сведчыць: «Тваё гэта царства, Твой парадак, Табе хвала». Качка сімвалізуе чалавечае існаванне, якое напалову прывязана да зямлі, а напалову жыве ў акіяне Бога. Варона як сімвал матэрыяльнага свету, заўсёды асацыіруецца з непрыглядным зімовым ландшафтам зямной юдолі. Папугай выкарыстоўваўся як сімвал вучня.

Кветкі для паэтаў таксама былі моваю сімвалаў. Агульнапрыняты сімвал кахання, кветка пакут і шчасця — гэта ружа. Лілея ўхваляе Бога на

дзесяці мовах. Адначасова гэта сімвал пакорлівага рэлігійнага чалавека. Чырвоныя цюльпаны, магчыма, выраслі з сэрца закаханых.

З жывёл найбольш часта сустракаюцца ў творах вярблюд і слон. Вярблюд – сімвал набожнага чалавека, які цярпліва выконвае загады свайго гаспадара. Слон асацыіруецца з Індыяй. Ён звычайна трапляе ў палон у чужую краіну. І толькі ў сне бачыць сваю радзіму, але разарваўшы пугы трапляе дадому. Да гэтага вобраза-сімвала звярталіся Хагані, Нізамі, Румі.

Персідскі паэт абавязаны быў прачытаць некалькі тысяч арабскіх і фарсімоўных радкоў, шмат з якіх ён павінен ведаць на памяць. Паэзія была вучонай прафесіяй, наукай навук. Мабыць, пагэтану на Усходзе за частую вучоны і паэт называліся адным словам – «Мудрэц».

У канцы зазначым, што намі прааналізаваны толькі асноўныя складнікі жанравай сістэмы персідскай літаратуры, некаторыя асаблівасці аб'яднання мастацкіх тэкстаў, а таксама асноўныя паэтычныя вобразы-сімвалы, але ўсё гэта ў сваёй сукупнасці і паасобку ўказвае на тое, як шэдэўры ліра-эпічнай, філасофска-этычнай, чарадзейна-фантастычнай класічнай фарсімоўнай паэзіі абагацілі сусветную літаратурную традыцыю і аказалі свой уплыў як на ўсходнюю, так і на заходнееўрапейскую літаратуру новых эпох. Паэтычнымі творамі класікаў Старажытнага Усходу захапляліся Гётэ, Байран, Гюго, Гегель, Пушкін, Фет, Ясенін, Максім Багдановіч і многія іншыя.

Літаратура

1. Брагинский, И.С. Иранское литературное наследие / И.С. Брагинский. – М.: Наука, 1984. – 295 с.
2. Литература Востока в средние века. – М.: Изд-во Московского университета, 1970. – 463 с.
3. Цыт. па кн.: Поэзия народов СССР IV–XVIII веков. – М.: Худ. лит., 1972. – 862 с.
4. Абдуллаева, Ф.И. Средневековая персидская поэзия / Ф.И. Абдуллаева. – СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2001. – 208 с.
5. Ирано-таджикская поэзия. – М.: Худ. лит., 1974. – 621 с.
6. Хаям, Амар. Рубаи // Пераклад з фарсі-кабулі Рыгора Барадуліна / Амар Хаям. – Мінск: Маст. літ., 1989. – 95 с.
7. Низами. Пять поэм / Низами. – М.: Худ. лит., 1968. – 124 с.